RAMON LLULL I ITÀLIA: VIATGES, RELACIONS I LUL·LISME

MARIBEL RIPOLL-PERELLÓ
SIMONE SARI (EDS.)

COL·LECCIÓ BLAQUERNA, 15

UNIVERSITAT DE BARCELONA

UIB Universitat de les Illes Balears

Edicions UIB

Ramon Llull i Itàlia: viatges, relacions i lul·lisme

Col·lecció Blaquerna, 15

COL·LECCIÓ BLAQUERNA

Consell Assessor

Sadurní Martí (Universitat de Girona), Tomàs Martínez (Universitat Jaume I, Castelló), Josep Pujol Gómez (Universitat Autònoma de Barcelona), Viola Tenge-Wolf (Raimundus-Lullus-Institut), Marta M. Romano (Officina di Studi Medievali, Palerm), Jordi Gayà (Maioricensis Schola Lullistica).

Consell Editor

Maribel Ripoll-Perelló (Universitat de les Illes Balears) (secretària), Joan Santanach (Universitat de Barcelona), Lluís Cifuentes (Universitat de Barcelona).

Pere Rosselló (Universitat de les Illes Balears), Albert Soler (Universitat de Barcelona), directors.

CÀTEDRA RAMON LLULL
PROGRAMA BLAQUERNA
d'Estudis Lul·lians

Ramon Llull i Itàlia: viatges, relacions i lul·lisme

Edició a cura de
Maribel Ripoll-Perelló
Simone Sari

Universitat de Barcelona
Edicions

Universitat de les Illes Balears
Edicions UIB

SUMARI

Abreviatures 9

Prologo / Pròleg, per Maribel Ripoll-Perelló i Simone Sari 11

Part I. Llull, Itàlia i el Mediterrani

Badia, L. *L'Italia che Llull frequentò* 23

Musarra, A. *Ramon Llull: «homo mediterraneus»* 39

Part II. Llull a Gènova

Guglielmotti, P. *Genova tra la fine del Due e l'inizio del Trecento nella prospettiva di Ramon Llull: politica, reti sociali ed economiche, cultura* 57

Ruiz Simon, J. M. *Llull i Gènova. Exploració d'un context* 79

Staccioli, L. *«Ianuenses contra Pisanos pugnare malum est». Il conflitto tra Genovesi e Pisani e la datazione del* Compendium logicae Algazelis 115

Part III. Llull a Pisa

Iannella, C. *«Et perueniens in ciuitatem Pisanam, quidam ex ciuibus ipsum honorifice susceperunt». Pisa e Ramon Llull all'inizio del XIV secolo (1307-1308)* 129

Pistolesi, E. *Tra Bugia e Parigi: il soggiorno di Ramon Llull a Pisa (1308)* 153

Leblanc, M. *After Bijāya: The Connection Among Ramon Llull's* Disputatio Raimundi christiani et Homeri saraceni, *the* Ars generalis ultima, *and the* Liber de fine 179

Part IV. Llull a Roma

Herbers, K. *Ramon Llull e il papato: contatti o tentativi di contatto? Le possibilità di intervento alla curia romana nei secoli XIII e XIV* 205

Sari, S. *«Sotzmet a corregiment est dictat al papa valent e a totz los seus companyós»: l'opera lulliana diretta ai papi romani* 223

Part V. Llull a Nàpols i Messina

Morelli, S. *Al posto giusto nel momento giusto: Ramon Llull a Napoli nel 1294* 271

Romano, M. M. M. *Ramon Llull in Sicilia: tappe e motivi di un incontro culturale* 303

Part VI. Llull i Venècia

Bolognari, M. *Ramon Llull e Pietro Zeno: Venezia 1319* 329

Rubio, J. E. *Venècia, cap de pont per a la missió en Orient* 353

Part VII. El Lul·lisme

Maraviglia, M. C. *Un volgarizzamento toscano della* Doctrina pueril *di Ramon Llull* 367

Matteoli, M. *Ramon Llull come fonte della geometria di Giordano Bruno* 385

Índex d'antropònims 407

Índex d'obres lul·lianes 423

ABREVIATURES

ATCA	*Arxiu de Textos Catalans Antics*.
BAV	Biblioteca Apostolica Vaticana.
BnF	Bibliothèque Nationale de France, Paris.
Bo	Catàleg d'obres autèntiques de Ramon Llull elaborat per Anthony Bonner, consultable en la seva versió més actualitzada a la Llull DB.
BSB	Bayerische Staatsbibliothek, Munich.
CCCM	Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis (Turnhout: Brepols).
EL	*Estudios Lulianos*.
ENC	Els Nostres Clàssics, Barcelona, Barcino.
FD	Catàleg d'obres apòcrifes (no alquímiques) atribuïdes a Ramon Llull elaborat per Fernando Domínguez, consultable a la Llull DB.
Llull DB	Anthony Bonner (dir.), *Base de Dades Ramon Llull*, Centre de Documentació Ramon Llull (Universitat de Barcelona), <http://ub.edu/llulldb>.
MOG	Raymundi Lulli, *Opera omnia*, 8 vols., ed. d'I. Salzinger, Magúncia, 1721-1742. Reimpressió facsímil: Frankfurt, 1965.
MP	Catàleg d'obres apòcrifes alquímiques atribuïdes a Ramon Llull, consultable a Pereira 1989 i a la Llull DB.
NEORL	Nova Edició de les Obres de Ramon Llull, 22 vols., Palma, Patronat Ramon Llull, 1990-...
OE	Ramon Llull, *Obres essencials*, 2 vols., Barcelona, Selecta, 1957-1960 (Biblioteca Perenne, 16 i 17).
ORL	*Obres de Ramon Llull*, 21 vols., Palma, 1906-1950.
OS	*Obres selectes de Ramon Llull (1232-1316)*, 2 vols., ed. Antoni Bonner, Palma, Editorial Moll, 1989 (Els Treballs i els Dies, 31 i 32).
ROL	Raimundi Lulli, *Opera latina*, 41 vols., vols. I-V, Palma, Maioricensis Schola Lullistica, 1959-1967; 41 vols. VI i segs., Turnhout, Brepols, 1975-...
SL	*Studia Lulliana* (*olim EL*).
SW	*Selected Works of Ramon Llull (1232-1316)*, ed. A. Bonner, 2 vols. (Princeton, N.J., 1985)

PROLOGO / PRÒLEG

Maribel Ripoll-Perelló
Simone Sari*
(Universitat de les Illes Balears / Sapienza Università di Roma)

Il volume che vogliamo presentare nasce dalla necessità di rivedere un tema che è stato studiato da diversi autori e da diversi punti di vista, ma che ancora presenta spunti di riflessione importanti e necessita di puntualizzazioni e aggiornamenti: i viaggi e i rapporti di Ramon Llull con l'Italia. Gli articoli qui pubblicati sono stati presentati al convegno internazionale «Ramon Llull i Itàlia: viatges, relacions, lul·lisme», tenutosi presso l'Universitat de les Illes Balears, Palma, dal 6 all'8 aprile 2022, occasione nella quale sono stati messi a dialogo i lullisti con gli storici delle varie città italiane visitate dal maiorchino. Gli eccellenti risultati dell'incontro sono stati poi sviluppati in forma di capitoli dai vari autori, formando il volume che avete tra le mani.

In questa introduzione vogliamo proporre uno stato della questione che permetta di contestualizzare gli argomenti sviluppati nei diversi capitoli, partendo dalla ricapitolazione degli spostamenti lulliani nella penisola italiana.

1. I viaggi di Llull in Italia

L'obiettivo che spinge Ramon Llull a muoversi per la prima volta verso la penisola italiana è l'incontro con la massima autorità cristiana: il sommo pontefice. Un progetto ardito per un laico che aveva a cuore la conversione degli infedeli ma non aveva un curriculum idoneo allo scopo che si prefiggeva. Il primo viaggio a Roma (1287) si rivela un insuccesso a causa della morte di Onorio IV.[1]

* El text en italià és a càrrec de Simone Sari, el text en català és a càrrec de Maribel Ripoll. Tots els enllaços als llocs webs citats en el volum s'han visitat el dia 23 d'abril de 2025. Aquest volum forma part dels projectes finançats per Sapienza Università di Roma: *LexLlull*, SapiExcellence – Bando Seal 2024, i *Sources and methods for a new grammar of Old Catalan*

Dopo aver tentato, di nuovo senza esito positivo, la strada universitaria a Parigi (1287-1289), dove farà produrre un manoscritto che desidera far arrivare al doge di Venezia,[2] Llull decide di tornare in Italia (fine 1290 - prima metà 1293), protetto dalla raccomandazione del generale francescano Ramon Gaufredi, che gli permetteva di insegnare l'Arte nei conventi dei minori di Genova, della Puglia e della Terra Santa.[3] Dopo un breve soggiorno a Genova,[4] Llull si dirige a Roma per presentare due trattati, l'uno sulla crociata e l'altro sulla conversione dei non-cristiani, al primo papa francescano, Niccolò IV. Ancora una volta, la sua voce non viene ascoltata a causa dell'opposizione della curia pontificia.[5] Lascia allora Roma per tornare a Genova, dove inizia a organizzare la sua prima missione in Africa, appoggiato dalla cittadinanza. Il timore per la propria vita, però, lo assale e non riesce ad imbarcarsi. Ha quindi inizio una crisi spirituale che lo ammala anche corporalmente. Durante il ricovero nel convento dei domenicani riceve una visione che gli consiglia di entrare nell'ordine di san Domenico per avere salva la vita. Il priore è, però, assente, quindi Ramon decide di rivolgersi ai francescani, che già tanto lo avevano aiutato in precedenza. Nonostante la visione torni ad apparire ricordandogli che solo nell'ordine dei domenicani avrà salva la vita, il maiorchino preferisce essere dannato potendo salvare la propria opera chiedendo di entrare nell'ordine di san Francesco. In questo caso il priore gli consiglia di tornare a prendere l'abito quando sarà prossimo alla morte. Recuperato fisicamente e spiritualmente, Llull parte per Tunisi.[6]

(*from the origins to 1350)*, Bando d'Ateneo 2024 – Progetti Medi, i del projecte finançat pel Programa Marc de Recerca i Innovació Horitzó Europa (2021-2027) de la Unió Europea en el marc de l'Acord de Subvenció Marie Skłodowska-Curie núm. 101205471 *LexLlull*.

1. ROL VIII, 283.

2. Jocelyn N. Hillgarth, *Diplomatari lul·lià: documents relatius a Ramon Llull i a la seva família*, Lluís Cifuentes (trad.), «Col·lecció Blaquerna» 1, Barcelona-Palma: Edicions de la Universitat de Barcelona-Universitat de les Illes Balears, 2001, doc. 26, Llull DB: https://www.ub.edu/llullldb/documents/26.

3. Idem, doc. 27, Llull DB: https://www.ub.edu/llullldb/documents/27.

4. Genova era una delle soste «obbligate» delle navi che scendevano lungo la costa tirrenica. Llull lo conferma nel *Llibre de Déu / Liber Dei*, per spiegare come Gesù in cielo non si muova da un luogo all'altro ma sia sempre nel luogo dove vuole essere, a differenza di un uomo: «qui es a Monpesler e va a Roma, on vol esser, lo qual es enans a Jenova que a Roma», NEORL IX, 174 / «qui est in Monte Pessulano uolens ire Romam, ubi uellet esse, ante est Ianuae quam Romae.», ROL XXI, 393.

5. ROL VIII, 284.

6. Idem, 284-289.

La breve missione africana sembra funzionare, al punto che il sultano è costretto a cacciarlo dalle sue terre, ma Llull cerca di restare il più possibile, spostandosi su un'altra nave rispetto a quella genovese con la quale era previsto lasciasse la costa. Una volta sentito che un uomo scambiato per lui era stato lapidato, decide di salpare non per tornare in patria ma per andare, invece, verso una nuova meta: Napoli (fine 1293-1294).[7] Qui ottiene delle raccomandazioni dai sovrani angioini e,[8] a parte alcuni possibili brevi spostamenti (Lucera, Barcellona, forse Perugia / L'Aquila), è nella città partenopea che tenta l'ennesimo contatto con il neoeletto Celestino V. Dopo il «gran rifiuto», Llull segue la corte del nuovo papa, Bonifacio VIII, a Roma e ad Anagni, rimanendo in Italia fino al 1297.[9]

Se escludiamo il viaggio a Tunisi, Llull circola per la penisola italiana dalla fine del 1290 fino all'inizio o metà del 1297, un periodo straordinariamente lungo che dimostra, da una parte, la frustrata volontà lulliana di poter esporre la propria Arte ai pontefici e, dall'altra, l'inizio e lo sviluppo dei rapporti con i genovesi. Ramon non tornerà infatti più a Roma né a Napoli, mentre Genova continuerà ad essere parte dei cammini lulliani. Ramon è infatti nella città Superba nel maggio 1303, di rientro da Cipro, e vi è di nuovo presente nel febbraio dell'anno successivo, proveniente da Montpellier.

Dopo l'incontro con Clemente V, il primo papa avignonese, Llull parte per il secondo viaggio in Africa, questa volta a Bijāya (Bugia). Il rientro sarà ancora più rocambolesco di quello della missione precedente: la nave su cui si trova, diretta a Genova, fa naufragio presso le coste pisane, ma Llull non si scoraggia. Risiede nel convento benedettino di san Donnino a Pisa (gennaio e marzo-maggio 1308) e lì riscrive le opere andate perdute in mare oltre a completare testi fondamentali come l'*Ars generalis ultima*, iniziata prima del viaggio in Nordafrica, e la speculare *Ars brevis*.[10] Di rientro verso la Corona d'Aragona, Llull passa ancora una volta per Genova, come attesta una lettera del genovese Cristiano Spinola al re Giacomo II d'Aragona.[11]

L'ultima residenza di Ramon nella penisola avviene nel catalano Regno di Sicilia. Dal maggio 1313 per un anno circa, Llull proporrà i suoi proget-

7. Idem, 289-293.

8. Hillgarth, *Diplomatari*, doc. 31-32, Llull DB: https://www.ub.edu/llulldb/documents/31; https://www.ub.edu/llulldb/documents/32.

9. ROL VIII, 293-294.

10. Idem, 300-302.

11. Hillgarth, *Diplomatari*, doc. 39, Llull DB: https://www.ub.edu/llulldb/documents/39.

ti alla corte di Federico III, tra i quali quello di rendere la Sicilia il centro della disputa interreligiosa, cercando l'appoggio anche del sultano di Tunisi, presso il quale si dirigerà finita l'esperienza siciliana.[12]

Questi sono i viaggi italiani che possiamo accertare grazie alle informazioni riportate nei colophon di alcune opere e alle notizie fornite dalla *Vita magistri Raimundi*. Se l'obiettivo principale era l'interazione con il papa, Llull non è mai riuscito ad entrare nell'orbita della curia, ma grazie a questi spostamenti ha potuto istaurare una rete di connessioni importanti sia per la sua missione sia per la circolazione delle sue opere.

2. Connessioni italiane e la circolazione delle opere fino alla fine del medioevo

Non sappiamo come siano state prodotte materialmente le svariate opere scritte durante i soggiorni nella penisola, alcune delle quali di ampia larghezza, come l'*Art de fer e solre qüestions* / *Ars ad faciendum et solvendum quaestiones* o l'*Arbre de ciència* / *Arbor scientiae*. Siamo a conoscenza, però, che Llull abbia approfittato dello *scriptorium* di Genova,[13] e che abbia affidato a Percivalle Spinola la trasmissione di alcune sue opere, come indicato nel lascito testamentario.[14] Nessuna opera lulliana è invece presente negli antichi inventari della biblioteca papale, cui Llull sembra preferire un'altra via, quella parigina, per la conservazione della propria produzione.

Se il primigenio nucleo di lullisti genovesi lascia deboli tracce, il Veneto sembra diventare il polo di studio dell'opera del maiorchino nel xv secolo.[15] A Venezia e a Padova, entrata nell'orbita della Serenissima dopo la conquista della città nel 1405, un nucleo di lullisti studia e fa circolare l'opera del maiorchino, accogliendo i maestri della Scuola Lulliana di Barcel-

12. Si veda il volume di Alessandro Musco e Marta M. M. Romano (ed.), *Il mediterraneo del '300: Raimondo Lullo e Federico III d'Aragona, re di Sicilia. Omaggio a Fernando Domínguez Reboiras*, «Subsidia Lulliana» 3, Turnhout: Brepols, 2008.

13. Alexander Fidora, «Ramon Llull, la familia Spinola de Génova y Federico III de Sicilia», in *Il mediterraneo del '300*, 327-343.

14. Hillgarth, *Diplomatari*, doc. 44, Llull DB: https://www.ub.edu/llulldb/documents/44.

15. Gabriella Pomaro e Viola Tenge-Wolf, «Primi passi per lo "scriptorium" lulliano, con una nota filologica», *SL* 48 (2008), 3-40.

lona, Joan Bolons e Joan Ros, per ascoltare le loro lezioni sull'Arte.[16] Il lullismo padovano, in particolare, diventa la porta d'accesso degli studiosi di lingua tedesca, *in primis* il Cusano, ma avrà anche un ruolo importante nella circolazione dei volgarizzamenti toscano-veneti di alcune opere del maiorchino, il *Libro di meraviglie* e i *Principi di medicina*, pur sotto l'anonimato penitenziale che Llull si era imposto all'inizio della sua carriera scrittoria.

Si possono infine documentare anche lullisti italiani che visitano la Corona d'Aragona: il genovese Bartolomeo Fallamonica Gentile entra in contatto con la Scuola Lulliana di Valenza, mentre il bresciano Virgilio Bornati e il veneziano Mario de Passa andranno a Maiorca a perfezionare la loro conoscenza dell'opera lulliana. Si apre quindi la grande parabola del lullismo rinascimentale, che sicuramente poté avviarsi grazie all'opera di questi primi nuclei di studiosi.

3. Els estudis sobre les relacions italianes de Ramon Llull: el perquè d'aquest volum

D'ençà de les apuntacions d'Antoni Pasqual, de Marcelino Menéndez Pidal, de Mateu Obrador, dels germans Carreras Artau, de Mn. Galmés i, sobretot, des de la publicació de l'obra de referència *El lulismo en Italia. Ensayo de síntesis* de Miquel Batllori, la vinculació del projecte missional lul·lià amb la cort papal de Roma, amb les repúbliques marítimes de Gènova, de Venècia i de Pisa, així com amb les ciutats de Nàpols i Messina, ha estat tinguda en compte per la investigació internacional, en ocasions isoladament i, sovint, arran de dades puntuals derivades de la percaça d'algun manuscrit o d'alguna evidència bibliogràfica. La necessitat de connectar globalment aquestes informacions, d'una banda, i d'incidir en les relacions personals, tant directes com indirectes, de Ramon Llull amb personatges de les altes esferes polítiques i mercantils italianes, de l'altra, va promoure l'obligació de reunir en una trobada científica els experts internacionals que podien il·luminar alguns dels punts al·ludits. Metodològicament, la discussió i la publicació conseqüent es van organitzar en set seccions, segons la distribució dels treballs des d'un punt de vista geogràfic i cronològic (Itàlia i la

16. Marta M. M. Romano, «Il primo lullismo in Italia: tradizione manoscritta e contesto della *Lectura* de Joan Bolons», *SL* 47 (2007), 71-115.

Mediterrània, Gènova, Pisa, Roma, Nàpols i Messina, Venècia) i des d'un punt de vista general, amb un últim capítol, el setè, dedicat a la posteritat lul·lista italiana.

El capítol d'obertura, dedicat a Llull, Itàlia i el Mediterrani, inclou les aportacions de Lola Badia (Centre de Documentació Ramon Llull, Universitat de Barcelona) i d'Antonio Musarra (Sapienza Università di Roma). A partir de la referència obligada d'*El lulismo en Italia* (1943) del P. Batllori, de qui es considera hereva, Badia esbossa les línies generals del que han estat els estudis contemporanis sobre la qüestió, a partir de la concreció de Llull com a escriptor en vernacle que produeix una part de l'obra a Itàlia durant diferents períodes de temps i que coincideix coetàniament amb Dante. Antonio Musarra, seguidament, ofereix una anàlisi minuciosa de la constitució geogràfica mediterrània, de les condicions extremes que implicaven els desplaçaments marítims a l'època medieval i de la percepció que hom tenia del vast contenidor geogràfic que suposava la Mediterrània.

Paola Guglielmotti (Università di Genova) enceta el capítol dedicat a les relacions genoveses lul·lianes, en un treball en què desglossa les característiques polítiques, socials, econòmiques i culturals de Gènova en el trànsit del segle XIII al XIV, tot focalitzant en dos membres de la família Spinola, Cristiano i Percivalle, la rellevància de la presència lul·liana a la ciutat. En aquest sentit, Josep Maria Ruiz Simon (Universitat de Girona) aprofundeix en les diferents estades de Llull a la potència marítima, que esdevé enclavament indispensable per als propòsits missioners i de croada promoguts per Llull, tot partint de la carta de recomanació que el general franciscà Ramon Gaufredi va expedir a finals de 1290 o principis de 1291 perquè l'Art de mestre Ramon fos explicada als convents de les províncies franciscanes de Pulla, de Gènova i de Síria. El capítol dedicat a Gènova es clou amb la intervenció de Letizia Staccioli (Universitat de Barcelona) sobre la relació del conflicte pisanogenovès amb el problema de la datació de les dues obres considerades primeres en la producció del convertit Ramon, això és la *Lògica del Gatzell* i el *Compendium logicae Algazelis*, la primera escrita en vulgar i en vers i la segona, en llatí i en prosa.

Cecilia Iannella (Università di Pisa) inaugura l'anàlisi de les relacions de Llull amb la República pisana amb el treball *«Et perueniens in ciuitatem Pisanam, quidam ex ciuibus ipsum honorifice susceperunt». Pisa e Ramon Llull all'inizio del XIV secolo (1307-1308)*, en el qual defineix el context de l'estada lul·liana de 1308, rellevant perquè és fruit de la casualitat del naufragi, és un moment d'àmplia producció literària i, també, per la intervenció de

Ramon Llull al Consell de la ciutat. Ateses les poques proves documentals, Iannella intensifica l'anàlisi de la xarxa de relacions personals de Llull, que giraven al voltant del monestir de Sant Donnino, d'una banda, i a l'entorn de l'activitat diplomàtica entre el govern del municipi i la Corona d'Aragó, de l'altra. Des d'aquesta perspectiva, Elena Pistolesi (Università per Stranieri di Perugia) ha proposat l'estada a Pisa de 1308 (inicialment no prevista per l'autor català) com un punt intermedi entre l'empresonament a Bejaia [Bijāya] i l'últim viatge a París (1310), un període que Llull aprofita per enllestir l'*Ars generalis ultima* (començada el 1305 a Lió) i per confeccionar l'*Ars brevis*. Amb la compulsa cronològica i geogràfica de les obres redactades entre gener de 1308 i novembre de 1309 i molt especialment amb l'anàlisi de les diferents dedicatòries dels manuscrits, Pistolesi relaciona les obres redactades a Pisa amb les redactades tres anys abans, per posar de manifest com allò que va ser conseqüència de la fatalitat (un accident marítim) es va convertir en una ocasió òptima per refer el projecte de la croada. Justament, l'accident del naufragi a la costa pisana de retorn de Bejaia és el que permet Margot Leblanc (Katholieke Universiteit Leuven) analitzar els punts de connexió entre l'última versió de l'Art, redactada a Pisa, i la *Disputatio Raimundi Christiani et Homeri Saraceni*, obra que Llull havia com a mínim ideat durant l'empresonament a Bejaia però que hauria hagut de refer en perdre'n les notes, segons l'autora, durant el naufragi.

Les relacions lul·lianes amb Roma són tractades per Klaus Herbers (Friedrich-Alexander Universität, Erlangen-Nürnberg) i per Simone Sari (Sapienza Università di Roma). Herbers desglossa els contactes de Llull amb la cúria i la cort papal, tot advertint-ne la presència literària al *Romanç d'Evast e Blaquerna*. A partir de les observacions de la *Vida de mestre Ramon*, l'autor teixeix una xarxa de relacions entre els papes i els cardenals que Llull pogué tractar en les diferents visites a Roma, i presenta tot un seguit de reflexions sobre la possibilitat que aquests contactes tinguessin unes conseqüències efectives en els plans missionals lul·lians o si, per contra, foren només temptatives sense projecció. Seguidament, Simone Sari parteix del fet que les estratègies de difusió de l'obra pròpia dissenyades per Llull mateix abracen un ventall ampli que va de l'autocitació a la dedicatòria directa d'obres: el resultat d'aquesta campanya de difusió es materialitza en la conservació d'una col·lecció internacional d'uns 1.100 manuscrits. La dada és prou significativa perquè Sari observi les obres que el mallorquí va elaborar a Roma estant, les que va dedicar als papes anteriors a l'exili d'Avinyó i les que va sotmetre a la correcció de la Cúria romana. Els resultats concloents posen de mani-

fest els mecanismes reiteradament utilitzats pel Doctor Il·luminat en el seu afany d'arribar al Vicari de Crist.

La cinquena part versa sobre les relacions lul·lianes amb les ciutats meridionals de Nàpols i de Messina. Serena Morelli (Università della Campania «Luigi Vanvitelli») fixa l'atenció, primer, en l'estada lul·liana de 1294 a Nàpols, amb tota la càrrega que aquesta data suporta en relació amb els fets relatius a la guerra de les Vespres i la repercussió internacional que va tenir. Des d'aquest punt de vista, Morelli defineix el context en què Ramon Llull es va trobar immers, en relació tant amb les polítiques relatives al control de la Mediterrània com amb la dimensió cultural i religiosa de la ciutat. Finalment, tanca les reflexions sobre el sud itàlic Marta M. M. Romano (Liceo Peano-Roma, Officina di Studi Medievali-Palermo), amb un treball que abraça un espectre cronològic que la investigadora divideix en tres etapes: la primera, a partir de la referència a Sicília en l'obra lul·liana (en un interval temporal que s'estén del 1296 al 1302); la segona, focalitzada en les dedicatòries al rei Frederic de Sicília; i la tercera, centrada en les obres escrites per Llull durant l'estada a l'illa, en el període de 1313-1315.

Marcello Bolognari (Ministero della Cultura, Italia) i Josep Enric Rubio (Universitat de València) analitzen en sengles treballs la vinculació lul·liana amb la Sereníssima, una relació tan estreta que es manifesta en la presència del fons manuscrit extens que custodia actualment la Biblioteca Nazionale Marciana. Bolognari revela algunes dades significatives sobre Pietro Zeno (identificable amb el *Petrus Venetus* de la *Consolatio Venetorum* lul·liana de 1298) i que surten a la llum amb l'exhumació del testament desconegut i inèdit de 26 de novembre de 1319. Per a Bolognari, no hi ha dubte que el *Petrus Geno* de la dedicatòria manuscrita que Llull, encara a París, va trametre al dux de Venècia Pietro Gradenigo (1289-1311) és identificable amb el mateix Pietro Zeno objecte d'estudi. Justament, el manuscrit en qüestió (Biblioteca Marciana, Lat. VI, 200 [=2757]) és el punt de partida de Josep Enric Rubio per posar en evidència la transcendència d'aquest còdex manuscrit, en el qual es recullen estratègicament i de forma antològica aquells textos (amb l'*Art demostrativa* i el *Liber super Psalmum «Quicumque vult»* al capdavant) que poden servir en el projecte missional lul·lià de conversió de l'Orient (entenguem aquí dels tàrtars) i per al qual les potències marítimes, amb llurs contactes comercials, tenien una funció geoestratègica gens casual.

La part setena constitueix el punt final al recorregut lul·lià per Itàlia. L'encapçala el treball de Maria Cristina Maraviglia (Pontificia Università Antonianum) sobre la traducció en vulgar toscà de la *Doctrina Pueril* del 1379,